

Prof. dr hab. Michał M. Kosman

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Polska

Mniejszość niemiecka w Rosji – przeszłość i teraźniejszość

Wstęp

Zjednoczenie Niemiec w październiku 1990 r. stało się wydarzeniem o znaczącym wpływie na geopolityczną architekturę kontynentu europejskiego. Zrodziło ono szereg pytań dotyczących przyszłej pozycji powiększonej Republiki Federalnej Niemiec (RFN) na arenie międzynarodowej i jej polityki zagranicznej. Jeszcze na początku procesu negocjacyjnego czterech mocarstw i dwóch państw niemieckich, znanego jako „2+4”, część partnerów zachodnich (Francja, Wielka Brytania) wyrażała obawy, czy zjednoczone Niemcy będą kontynuowały dotychczasowy kurs i pozostaną niezawodnym sojusznikiem w ramach NATO i Wspólnot Europejskich, czy może jednak ulegną pokusie nadmiernej „indywidualizacji” polityki zagranicznej i swoje dotychczasowe zobowiązania potraktują jako niepotrzebny balast. Obawy te okazały się płonne, dyplomacja niemiecka przekonała sojuszników o gotowości dotrzymania zachodniego i atlantyckiego wektora swej polityki zagranicznej. Udało się również przełamać opór Związku Radzieckiego, który do lata 1990 r. przeciwstawiał się przyszłej przynależności Niemiec do NATO. Pomogły w tym dobre kontakty osobiste przywódców RFN i ZSRR – Helmuta Kohla i Michaiła Gorbaczowa. Motyw wdzięczności Niemiec dla ZSRR, a następnie Rosji, za umożliwienie bezkolizyjnego przywrócenia jedności niemieckiej, miał stać się na długie lata jednym z ważniejszych składników definiujących stosunki niemiecko-rosyjskie. Wśród najważniejszych zagadnień relacji pomiędzy obydwooma państwami, poczynając od początku lat 90. XX wieku, znalazła się kwestia mniejszości niemieckiej zamieszkującej Rosję. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zarysu dziejów niemieckiego osadnictwa w Rosji oraz losy tej mniejszości w ZSRR i Rosji po okresie zimnej wojny.

Niemieckie migracje do Rosji

Niemiecka obecność na ziemiach ruskich znana jest od średniowiecza. Na rok 961 datowane są pierwsze wzmianki o klerykach z ziem niemieckich, próbujących zasiać i umocnić ziarno chrześcijaństwa na Rusi Kijowskiej. Z kolei w XIII wieku takie grody, jak Połock, Psków czy Nowogród, były magnesem przyciągającym różnej maści siłę fachową – rzemieślników, kupców i uczonych. Były to jednak raczej sporadyczne przypadki, natomiast zorganizowane akcje osadnicze rozpoczęły się w okresie rządów Iwana III Srogięgo w XV wieku. Ten trend kontynuował Iwan IV Groźny w XVI stuleciu. Obaj władcy doceniali w szczególności znaczenie ówczesnych ekspertów w dziedzinie techniki wojskowej, zwłaszcza artylerii, ale także kupców, uczonych czy rzemieślników. Z drugiej strony podmoskiewscy osadnicy z Niemiec nie uniknęli okrutnych prześladowań ze strony Iwana Groźnego, czego dobitnym świadectwem był pogrom z 1571 r., podczas którego życie straciło kilkaset osób, splądrowano niemieckie majątki i zniszczono świątynie protestanckie. Z kolei w „okresie smuty” imigracja niemiecka była niewielka, by zacząć wzrastać za pierwszych Romanowów. Szczególnie przychylne czasy dla przybyszów z ziem niemieckich nastąpiły w okresie rządów cara Piotra Wielkiego na przełomie XVII i XVIII wieku. Manifest z 16 kwietnia 1702 r. przyciągnął spore rzesze specjalistów, którym zapewniano przywileje i tolerancję religijną. Celem wędrowek był przede wszystkim powstający nad Bałtykiem Petersburg. Istotnym krokiem w kierunku umacniania mobilności i energii społecznej było ustanowienie w 1722 r. 14-stopniowej tzw. tabeli rang dworskich, wojskowych i urzędniczych. Przynależność do najwyższych ośmiu otwierała drogę do warstwy szlacheckiej. Znaczna część cudzoziemców stała się beneficjentami tych przepisów, ze swej strony przyczyniając się do rozkwitu i modernizacji carskiej Rosji. O znaczeniu obcokrajowców, wśród nich znacznej części Niemców, może świadczyć fakt, że w czasach Piotra Wielkiego stanowili oni około 1/3 korpusu oficerskiego¹.

Kolejny znaczący napływ migracji z ziem niemieckich nastąpił podczas rządów carycy Katarzyny II w drugiej połowie XVIII wieku. Był

¹ Klötzel Lydia, *Die Russlanddeutschen zwischen Autonomie und Auswanderung. Die Geschichte einer nationalen Minderheit vor dem Hintergrund des wechselhaften deutsch-sowjetischen/russischen Verhältnisses*, Hamburg 1999, s. 18–22.

to okres dynamicznej ekspansji terytorialnej imperium carów. Tereny podbijane na południu pozwoliły na trwałe oprzeć granice państwa na Morzach Czarnym i Kaspijskim. Wymagały jednak zaludnienia i zagospodarowania. Jako że rosyjscy chłopcy mocą prawa związani byli z właścicielami ziemskimi, po niezbędną siłę roboczą można było sięgnąć tylko z zewnątrz. Zachęty dla niemieckich imigrantów zostały skierowane w manifeście Katarzyny II z 22 czerwca 1763 r. Skuszono ich m.in. obietnicami kredytów, czasowych zwolnień od podatków, przydziału ziemi, pożyczek na budowę domów, zakupu trzody i narzędzi, wolności religijnej, prawa do samorządu czy zwolnienia od służby wojskowej. Do 1775 r. do Rosji dotarło ponad 30 tys. niemieckich imigrantów. W efekcie powstały liczne kolonie niemieckie w państwie carów, lokowane zazwyczaj nad Wołgą w pobliżu Saratowa². Okolice te stały się zalążkiem przyszłej – półtora wieku później – autonomii terytorialnej. Następną większą falą niemieckich imigrantów, uchodzących w znacznej części przed poborem do wojska z ziem opanowanych przez Napoleona, nastąpiła podczas panowania Aleksandra I, który wygłosił w 1804 r. manifest zachęcający do zamieszkania w Rosji. Koloniści osiedlali się wówczas przeważnie nad Morzem Czarnym, Morzem Azowskim, na Kaukazie i w Besarabii³.

Wskutek fal migracji i zapuszczania korzeni na rosyjskiej ziemi liczebność ludności niemieckiej na początku XX stulecia wynosiła już około 2,5 mln osób. Okres pierwszej wojny światowej ciężko doświadczył rosyjskich Niemców, którzy jako potencjalna ekspozytura wrogiego mocarstwa byli od września 1914 r. przesiedlani na wschód, przeważnie na Syberię oraz na obszary Turkiestanu, nad Wołgę i Ural. W maju 1915 r. nastąpił pogrom ludności niemieckiej w Moskwie. Do roku 1916 przesiedlenia dosięgły około 200 tys. Niemców. Z kolei po zakończeniu I wojny światowej, w rezultacie wojny domowej, do 1921 r. Rosję radziecką opuściło około 120 tys. Niemców podążających do macierzy lub do Ameryki⁴.

² Szerzej zob.: Dahlmann Dittmar, *Die Deutschen an der Wolga von der Ansiedlung 1764 bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges*, pod red. Hansa Rothe, „Deutsche in Russland”, Köln–Weimar–Wien 1996.

³ Eisfeld Alfred, *Die Russland-Deutschen*, München 1999, s. 25–29.

⁴ Bade Klaus J., Oltmer Jochen (red.), *Aussiedler: Deutsche Einwanderer aus Osteuropa*, Göttingen 2003, s. 12–15.

Sytuacja Niemców w ZSRR

Pierwsze lata po zakończeniu wojny domowej zdawały się zwiastować poprawę losu Niemców rosyjskich, bowiem 20 lutego 1924 r. ogłoszono powstanie Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Niemców Nadwołżańskich. Jej stolicę ulokowano w Pokrowsku (przemianowanym później na Engels) położonym naprzeciwko Saratowa, na drugim brzegu Wołgi. Powszechny głód i inne niesprzyjające okoliczności skłaniały jednak do opuszczania nadwołżańskiej autonomii. Niemców dotknęły także stalinowskie prześladowania, zwłaszcza w drugiej połowie lat 30-ych, gdy następowały masowe deportacje. Po hitlerowskiej napaści na ZSRR w czerwcu 1941 r. nastąpiła fala przesiedleń do Kazachstanu i na Syberię. Początkowo były one przeprowadzane spontanicznie, by 28 sierpnia 1941 r. uzyskać sankcję formalną w postaci dekretu nakazującego przesiedlenie Niemców w głąb Rosji, motywującego ten krok obecnością „dywersantów i szpiegów” wśród mniejszości niemieckiej. Autonomię formalnie zlikwidowano 7 września 1941 r. Do końca 1941 r. wysiedlono około 800 tys. niemieckich mieszkańców ZSRR w głąb państwa, znaczną ich część kierując do obozów pracy rozmieszczonych zazwyczaj na terenach wysoko uprzemysłowionych⁵.

W latach powojennych radzieccy Niemcy długo żyli z piętnem wrogów ojczyzny. Jeszcze 8 stycznia 1945 r. wydano rozporządzenie nakładające nadzór specjalnych komendantur nad nimi. Wykluczony był powrót do dawnych miejsc zamieszkania. Na pierwsze sygnały poprawy losu trzeba było czekać całą dekadę – dekretem Rady Najwyższej ZSRR z 13 grudnia 1955 r. zniesiono z Niemców status tzw. specjalnych przesiedleńców, choć nie przyniosło to większych praktycznych skutków. Był to wyraźny efekt poprawy stosunków RFN–ZSRR po wrześniowej wizycie kanclerza Konrada Adenauera w Moskwie, podczas której zawarto porozumienie przewidujące m.in. nawiązanie stosunków dyplomatycznych i zwolnienie ok. 10 tys. niemieckich żołnierzy więzionych od czasu II wojny światowej. Po niemalże kolejnej dekadzie, 29 sierpnia 1964 r., zniesiono z radzieckich Niemców zarzut wspierania III Rzeszy mocą kolejnego dekretu Prezydium Rady Najwyższej. Następnym znaczącym dekretem, o zniesieniu ograniczeń w wyborze miejsca zamieszkania dla niektórych kategorii obywateli, ogłoszono 3 listopada 1972 r. Nie oznaczał on jednak

⁵ Stricker Gerd (red.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, Berlin 1997, s. 13.

prawa do powrotu do miejsc zamieszkania sprzed deportacji, gdyż nadal obowiązywały ogólne ograniczenia związane z przemieszczaniem się po ZSRR⁶. Prawdziwy przełom nastąpił jednak dopiero wraz z radziecką pierestrojką, gdy stopniowo zaczęto umożliwiać Niemcom wyjazdy z ZSRR. W 1987 r. skorzystało z tej możliwości niemal 14,5 tys. osób, w 1988 r. – 47,5 tys., w 1989 r. – ponad 98 tys., w 1990 r. – prawie 148 tys., podobna liczba w 1991 r.⁷ Jednocześnie następowało odradzanie się życia narodowego, co zaczęło się objawiać m.in. coraz aktywniejszym artykułowaniem pragnienia odtworzenia zlikwidowanej przez Stalina nadwołżańskiej autonomii. Wkrótce narodowa aktywność przybrała formy instytucjonalne, gdy pod koniec marca 1989 r. podjęta została decyzja o powołaniu do życia stowarzyszenia pod nazwą Wiedergeburt (Odrodzenie). Stało się ono głównym podmiotem reprezentującym mniejszość niemiecką, choć z czasem nie uniknęło ono rozłamów⁸.

Sytuacja radzieckich Niemców szybko stała się przedmiotem zainteresowania niemieckiej macierzy i znalazła się w orbicie kontaktów władz państwowych RFN i ZSRR. Możliwość wspierania rodaków w ZSRR rząd niemiecki uzyskał m.in. dzięki zapisom dwustronnego traktatu o dobrym sąsiedztwie, partnerstwie i współpracy, zawartego kilka tygodni po zjednoczeniu Niemiec, 15 listopada 1990 r. Czytamy w nim, że „Radzieccy obywatele narodowości niemieckiej jak i obywatele pochodzący ze Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i mieszkający na stałe w Republice Federalnej Niemiec, którzy pragną zachować swój język, kulturę czy tradycje, będą mieli zapewnioną możliwość rozwoju swej tożsamości narodowej, językowej i kulturalnej” (art. 15 traktatu)⁹. O rosyjskich Niemcach wspominała także deklaracja niemiecko-rosyjska z 21 listopada 1991 r. (zatem jeszcze u schyłku istnienia ZSRR), ogłoszona podczas wizyty Borysa Jelcyna w Bonn. Jej treść zdawała się nieść perspektywy odtworzenia autonomii nadwołżańskiej i powołania innych niemieckich narodowych jednostek terytorialnych¹⁰.

⁶ Eisfeld Alfred, *op. cit.*, s. 120–144.

⁷ *Info-Dienst Deutsche Aussiedler*, Heft 116, s. 8, <http://www.bmi.bund.de>.

⁸ Szerzej zob.: Klötzel Lydia, *op. cit.*, s. 187–265.

⁹ *Vertrag über gute Nachbarschaft, Partnerschaft und Zusammenarbeit zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken*, „Bulletin”, Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Nr. 133, 15.11.1990, s. 1381.

¹⁰ *Deutsch-russische Erklärung beim Besuch des Präsidenten der Russischen Sozialistischen Föderativen Sowjetrepublik Boris N. Jelzin vom 21. Bis 23. November in der*

Niemcy w Federacji Rosyjskiej – nieudane starania o autonomię terytorialną

Odrodzenie niemieckiej aktywności narodowej u schyłku istnienia ZSRR objawiło się w szczególnym stopniu – jak wcześniej sygnalizowano – staraniami o przywrócenie nadwołżańskiej autonomii. Stanowisko władz radzieckich w tej kwestii sprawiało wrażenie niejednoznacznego i nieco chaotycznego. Podobnie rzecz się miała ze stanowiskiem Borysa Jelcyna. Wspomniana deklaracja niemiecko-rosyjska z listopada 1991 r. zdawała się rokować nadzieje na pomyślny dla rosyjskich Niemców obrót sprawy. Jednak rosyjski prezydent już podczas wizyty w obwodzie saratowskim w styczniu 1992 r. przekonywał zaniepokojonych rosyjskich mieszkańców i władze tego obszaru, obawiających się m.in. otwarcia kwestii własnościowych, że autonomia nie zostanie reaktywowana. Mniejszość niemiecka wyczuwała te nastroje, czemu dała wyraz m.in. w rezolucji Drugiego Kongresu Niemców byłego ZSRR 22 marca 1992 r. W treści dokumentu pojawiły się zarzuty wobec władz rosyjskich, że te wzbraniają się przed odtworzeniem autonomii. Potwierdzeniem dramatycznego tonu rezolucji niech będzie choćby pierwszy punkt dokumentu, w którym za cel główny uznano „przetrwanie etniczne i fizyczne”¹¹. Podobnym świadectwem niezadowolenia mniejszości niemieckiej stała się rezolucja Ziomkostwa Niemców w Rosji z 12 kwietnia 1992 r.¹² Jednak jeszcze w kwietniu został uzgodniony, a w lipcu podpisany niemiecko-rosyjski protokół o współpracy w celu stopniowego przywrócenia autonomii nadwołżańskiej. Wśród jego najważniejszych postanowień przewidywano zamiar restauracji nadwołżańskiej republiki na jej dawnym obszarze i umożliwienie osiedlania się tam ludności niemieckiej z innych części nieistniejącego już Związku Radzieckiego. Przewidywano

Bundesrepublik Deutschland, pod red. Hansa V. Böttchera, Christopha Dahma, „Materialien zu Deutschlandfragen. Politiker und Wissenschaftler nehmen Stellung 1991/92. Die deutschen Nachbarschaftsverträge”, Bonn 1993, s. 26–27.

¹¹ *Resolution des Zweiten (Außerordentlichen) Kongresses der Deutschen der ehemaligen UdSSR vom 22. März 1992*, pod red. Hansa V. Böttchera, Christopha Dahma, „Materialien zu Deutschlandfragen. Politiker und Wissenschaftler nehmen Stellung 1991/92. Die deutschen Nachbarschaftsverträge”, Bonn 1993, s. 281.

¹² *Resolution der Landmannschaft der Deutschen aus Rußland zur Lage der Volksgruppe vom 12. April 1992*, *ibidem*, s. 248–249.

przygotowanie stosownych działań legislacyjnych w celu określenia prerogatyw organów autonomicznych, zasad nabywania ziemi, etc. Zarówno Rosja, jak i RFN miały partycypować w kosztach odtworzenia autonomii. Wejście w życie miało nastąpić z chwilą, gdy obie strony wyrażą gotowość do realizacji porozumienia¹³.

Pomimo podpisania protokołu szanse na odtworzenie autonomii stopniały do minimum, gdy także w lipcu 1992 r. uchwalone zostało moratorium wstrzymujące możliwość przeprowadzania zmian granic jednostek terytorialnych w Rosji. Jedna z niemieckich badaczek tę niejednoznaczłą postawę strony rosyjskiej wyjaśniała m.in. dążeniem władz nadwożańskiego rejonu Engels (czyli dawnej stolicy autonomii – wcześniej pod nazwą Pokrowsk), oficjalnie popierających wzmocnienie gospodarczych i kulturalnych związków z Niemcami, do przycięgnięcia inwestycji niemieckich, jednak bez odtwarzania autonomii terytorialnej¹⁴. Co ciekawe, przedstawiciele niemieckiej mniejszości kierowali pretensje nie tylko do władz rosyjskich, ale także do rządu Niemiec, ich zdaniem zbyt słabo zaangażowanego na rzecz wsparcia planów autonomii nadwożańskiej¹⁵. Pojawił się jeszcze pomysł ulokowania autonomii nad jeziorem Elton, niedaleko granicy z Kazachstanem, jednak nie zyskał poparcia¹⁶. Szanse na przywrócenie autonomii ostatecznie przekreśliły zapisy konstytucji Federacji Rosyjskiej, która weszła życie w grudniu 1993 r. Ustawa zasadnicza wyliczała poszczególne jednostki terytorialne federacji, jednak zabrakło wśród nich niemieckiego obszaru autonomicznego. Za pewien sukces działań mniejszości można uznać natomiast odtworzenie zlikwidowanych w 1938 r. dwóch niemieckich rejonów narodowych. Pierwszy z nich ulokowany został w miejscowości Halbstadt (Kraj Ałtajski) jeszcze w ostatnich miesiącach istnienia ZSRR, tj. 1 lipca 1991 r., drugi natomiast w Azowie (Obwód

¹³ *Protokoll über die Zusammenarbeit zwischen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung der Russischen Föderation zur stufenweisen Wiederherstellung der Staatlichkeit der Russlanddeutschen*, „Bulletin”, Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Nr. 45, 26.04.1992, s. 410–412.

¹⁴ Klötzel Lydia, *op. cit.*, s. 307.

¹⁵ Taką opinię wyraził w jednym z wywiadów przewodniczący niemieckiego stowarzyszenia Odrodzenie Heinrich Groth: *Nord-Ostpreußen könnte Brücke werden*, „Das Ostpreußenblatt”, 11.07.1992.

¹⁶ Heinen Ute, *Die Situation in der Gemeinschaft unabhängiger Staaten*, „Informationen zur Politischen Bildung”, Heft 267: *Aussiedler*, 2 Quartal 2000, s. 30.

Omski) 17 lutego 1992 r.¹⁷. Wobec fiaska planów autonomii nadwołżańskiej to właśnie te dwa obszary przyciągać zaczęły Niemców z innych części byłego ZSRR, zwłaszcza z państw Azji Centralnej.

Niepowodzenie planów odtworzenia autonomii nadwołżańskiej spowodowało, że większy nacisk zaczęto kłaść na poprawę warunków życia w miejscach zamieszkania. Wśród głównych działań w tym kierunku wymienić można tworzenie niemieckich środków masowego przekazu, bibliotek, organizowanie kursów językowych czy tworzenie tzw. miejsc spotkań (*Begegnungsstätten*), stanowiących placówki integracyjne ludności niemieckiej. Były one wspierane finansowo przez RFN, która po początkowej otwartości na niemiecką imigrację z byłego ZSRR z czasem przeniosła główne akcenty polityki wobec Niemców rosyjskich na wspieranie ich w państwach poradzieckich w celu wyhamowania nadmiernej ich migracji do RFN. Tym bardziej że ich związki z macierzą po latach rusyfikacji były często bardzo iluzoryczne. Berlin zatem dokładał starań na rzecz umacniania kultury niemieckiej w Rosji i innych państwach poradzieckich, ale także wspierał różne lokalne inicjatywy ekonomiczno-społeczne, m.in. budowę takich placówek, jak mleczarnie, piekarnie czy cegielnie¹⁸.

Pewną rekompensatą wobec fiaska autonomii terytorialnej okazała się autonomia kulturalna, której podstawą prawną stała się ustawa o autonomii kulturalnej mniejszości narodowych w Rosji z dn. 22 maja 1996 r. Skorzystała z niej także mniejszość niemiecka. Pozwoliła ona na intensyfikację działań związanych z tworzeniem różnych instytucji kulturalnych i pedagogicznych. Sformalizowanie i instytucjonalizacja niemieckiej autonomii kulturalnej nastąpiła wraz z kongresem założycielskim stosownej inicjatywy – Federalnej Autonomii Narodowo-Kulturalnej (*Föderale national-kulturelle Autonomie* – FNKA). Wprawdzie nie dawała ona żadnych przywilejów o charakterze terytorialnym, zmierzała natomiast do integrowania mniejszości niemieckiej i wzmacniania jej tożsamości narodowej, jak i życia religijnego. Przykładem efektów programu autonomii kulturalnej było np. otwarcie Domu Niemców Rosyjskich w Moskwie we wrześniu 1997 r., a następnie innych tego typu placówek w Sankt Petersburgu i w Kraju Ałtajskim. Z drugiej strony efektywność programu osłabiała niespójność

¹⁷ Lebioda Tadeusz, *Niemcy rosyjscy w polityce RFN na tle ich znaczenia w Rosji i relacjach niemiecko-rosyjskich w latach 1763–2003*, Wrocław 2004, s. 300.

¹⁸ Heinen Ute, *op. cit.*, s. 26.

działań mniejszości niemieckiej czy nawet nieporozumienia części jej środowisk z władzami niemieckimi¹⁹. Zresztą ostateczne rezultaty zazwyczaj nie mogły sprostać ambitnym oczekiwaniom. Problemy rozwojowe w miejscach zamieszkania dobrze ilustrował przykład Halbstadt, w którym u schyłku XX wieku obecne było znaczne bezrobocie, problemy z modernizacją rolnictwa czy bardzo wysoka, wynosząca około 70%, liczba osób zatrudnionych w sektorze rolnym. Skłonności emigracyjne, w zbyt małym stopniu uzupełniane przyjazdami, dawały podstawę do formułowania opinii o zaniku niemieckiego charakteru narodowego tego rejonu²⁰.

Drugim – obok dążeń do autonomii, jak również poprawy warunków życia w miejscach zamieszkania – istotnym aspektem kwestii Niemców były ich wyjazdy w celu osiedlenia się w Niemczech, które z początkiem lat 90. ubiegłego wieku nabrały masowej skali. Według spisu powszechnego z 1989 r. Związek Radziecki zamieszkiwało ok. 2 mln osób pochodzenia niemieckiego, w tym 957 tys. w Kazachskiej SRR i 842 tys. w Rosyjskiej FSRR. W 1992 r. przestrzeń poradziecką opuściło ponad 195 tys. Niemców, w 1993 r. – ponad 207 tys., w 1994 r. – ponad 213 tys., w 1995 r. – ponad 209 tys. W kolejnych latach zaznaczać się zaczęła tendencja spadkowa: w 1996 r. było to 172 tys. osób, w 1997 – niecałe 132 tys., w 1998 – nieco powyżej 101 tys., w 1999 r. – prawie 104 tys., w 2000 r. – prawie 95 tys., w 2001 r. – 97 tys., w 2002 r. – 90 tys., w 2003 r. – 72 tys., w 2004 r. – 59 tys., w 2005 r. – 35 tys.²¹ W kolejnych latach saldo migracji z państw byłego ZSRR do RFN nie przekraczało już kilku tysięcy osób rocznie. Owe spadki nie były dziełem przypadku. Na redukcję liczby przybyszów z przestrzeni poradzieckiej do Niemiec wpływały przeszkody administracyjne stawiane przez władze RFN – zwłaszcza wprowadzenie testów językowych w 1996 r. dla imigrantów o niemieckich korzeniach (umożliwiła to wykładnia ustawy o wypędzonych i uchodźcach, dokonana przez Federalny Trybunał Konstytucyjny w listopadzie 1996 r.)²² oraz za-

¹⁹ Lebioda Tadeusz, *op. cit.*, s. 317–322.

²⁰ Klaube Manfred, *Der Deutsche Nationalkreis Halbstadt in Westsibirien. Probleme und Zukunftsperspektiven*, „Osteuropa”, 9, 1999, s. 923–934.

²¹ *Deutsche aus Russland gestern und heute. Volk auf dem Weg*, publikacja Ministerstwa Spraw Wewnętrznych RFN (Bundesministerium des Innern) oraz Ziomkostwa Niemców z Rosji (Landmannschaft der Deutschen aus Russland), s. 32.

²² Pohl J. Otto, *Volk auf dem Weg: Transnational Migration of the Russian-German from 1793 to the Present Day*, „Studies in Ethnicity and Nationalism”, Vol. 9, No 2, 2009, s. 281.

pisy ustawy imigracyjnej, która zaczęła obowiązywać w 2005 r. Wprowadziła ona m.in. wymóg znajomości języka niemieckiego także dla członków rodzin imigrantów²³. Niemniej jednak migracje przyczyniły się do wyraźnego spadku liczby Niemców w Rosji: gdy w 1989 r. ich liczba wynosiła 842 tys., to w rosyjskim spisie powszechnym z 2002 r. było ich już tylko 597 tys.²⁴. Z kolei spis z 2010 r. wykazał już tylko 394 tys. Niemców w Rosji²⁵. Należy przy tym pamiętać, że wyjazdy z Rosji były częściowo kompensowane przyjazdami Niemców z innych państw, zwłaszcza z Azji Centralnej.

Konkluzje

Zagadnienia związane z Niemcami zamieszkującymi państwa byłego ZSRR, zwłaszcza Rosję i Kazachstan, znalazły się w kręgu najistotniejszych problemów w polityce RFN wobec przestrzeni poradzieckiej. Z jednej strony władze niemieckie początkowo prowadziły politykę otwartości na imigrację pochodzących stamtąd rodaków, z drugiej jednak – gdy zaczęto odczuwać przeciążenie napływem przybyszów wykazujących w dużej części niewielkie już związki z niemieczyzną – starały się zahamować ten trend. Czyniły to na dwa sposoby – stawiając imigrantom przeszkody administracyjne, jednocześnie starając się poprawić warunki ich życia w miejscu zamieszkania. Republika Federalna ponadto wspierała dążenia do odtworzenia zlikwidowanej w 1941 r. nadwołżańskiej autonomii Niemców. Niejednoznaczne początkowo stanowisko ZSRR, a następnie Rosji przez pewien czas pozwalało rokować nadzieje na uwieńczenie sukcesem tego planu, jednak ostatecznie Rosja odrzuciła możliwość reaktywowania Republiki Nadwołżańskiej. Pewną rekompensatą stała się propozycja autonomii kulturalnej, która przyniosła pewne owoce, takie jak tworzenie placówek integrujących Niemców i umacniających kulturę niemiecką, kursy językowe, powstawanie niemieckich środków masowego przekazu czy działania edytorskie. Mimo tych starań poczucie rozczarowania fiaskiem

²³ *Gesetz zur Steuerung und Begrenzung der Zuwanderung und zur Regelung des Aufenthalts und der Integration von Unionsbürgern und Ausländern (Zuwanderungsgesetz)*, „Bundesgesetzblatt” I, nr 41, 05.08.2004, s. 1960.

²⁴ Dane dotyczące spisu z 2002 r.: Dokładne dane na stronie <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=12>.

²⁵ Dane dotyczące spisu z 2010 r.: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-01.pdf.

planów autonomii terytorialnej, jak i nadzieje na podniesienie poziomu życia stanowiły podłoże decyzji o wyjazdach do Niemiec. Największe fale migracyjne nastąpiły w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku, kolejne były mniejsze, niemniej jednak procesy przyczyniły się do wyraźnego zmniejszenia ludności pochodzenia niemieckiego w Rosji. Mniejszość niemiecka w Rosji, licząca sobie w 1989 roku 842 tys. osób, dwie dekady później stopniała do niespełna 400 tys. Decyzje o pozostaniu w Rosji podejmowały natomiast głównie osoby należące do starszych generacji, nierzadkie były też przypadki powrotów do Rosji w następstwie poczucia wyobcowania w społeczeństwie niemieckim, problemów językowych, a tym samym trudności w zapuszczeniu korzeni w ojczyźnie przodków.

Bibliografia

- 1) *Aussiedler: Deutsche Einwanderer aus Osteuropa*, herausgegeben von Bade Klaus J., Jochen Oltmer, Göttingen 2003.
- 2) Dahlmann Dittmar, *Die Deutschen an der Wolga von der Ansiedlung 1764 bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges*. „Deutsche in Russland”, herausgegeben von Hans Rothe, Köln–Weimar–Wien 1996.
- 3) *Deutsch-russische Erklärung beim Besuch des Präsidenten der Russischen Sozialistischen Föderativen Sowjetrepublik Boris N. Jelzin vom 21. Bis 23. November in der Bundesrepublik Deutschland*, „Materialien zu Deutschlandfragen. Politiker und Wissenschaftler nehmen Stellung 1991/92. Die deutschen Nachbarschaftsverträge”, herausgegeben von Böttcher Hans V. und Dahm Christoph, Bonn 1993.
- 4) Eisfeld Alfred, *Die Russland-Deutschen*, München 1999.
- 5) *Gesetz zur Steuerung und Begrenzung der Zuwanderung und zur Regelung des Aufenthalts und der Integration von Unionsbürgern und Ausländern (Zuwanderungsgesetz)*, „Bundesgesetzblatt” I, nr 41, 05.08.2004.
- 6) Heinen Ute, *Die Situation in der Gemeinschaft unabhängiger Staaten*, „Informationen zur Politischen Bildung, Heft 267: Aussiedler”, 2 Quartal 2000.
- 7) Klaube Manfred, *Der Deutsche Nationalkreis Halbstadt in Westsibirien. Probleme und Zukunftsperspektiven*, „Osteuropa” 9, 1999.
- 8) Klötzel Lydia, *Die Russlanddeutschen zwischen Autonomie und Auswanderung. Die Geschichte einer nationalen Minderheit vor dem Hintergrund des wechselhaften deutsch-sowjetischen/russischen Verhältnisses*, Hamburg 1999.
- 9) Lebioda Tadeusz, *Niemcy rosyjscy w polityce RFN na tle ich znaczenia w Rosji i relacjach niemiecko-rosyjskich w latach 1763–2003*, Wrocław 2004.
- 10) *Nord-Ostpreußen könnte Brücke werden*, „Das Ostpreußenblatt”, 11.07.1992.
- 11) Pohl J. Otto, *Volk auf dem Weg: Transnational Migration of the Russian-German from 1793 to the Present Day*, „Studies in Ethnicity and Nationalism”, Vol. 9, Nr 2, 2009.

- 12) *Protokoll über die Zusammenarbeit zwischen der Regierung der Bundesrepublik Deutschland und der Regierung der Russischen Föderation zur stufenweisen Wiederherstellung der Staatlichkeit der Russlanddeutschen*, „Bulletin”, Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Nr 45, 26.04.1992.
- 13) *Resolution der Landmannschaft der Deutschen aus Rußland zur Lage der Volksgruppe vom 12. April 1992*, „Materialien zu Deutschlandfragen. Politiker und Wissenschaftler nehmen Stellung 1991/92. Die deutschen Nachbarschaftsverträge”, herausgegeben von Böttcher Hans V. und Dahm Christoph, Bonn 1993.
- 14) *Resolution des Zweiten (Außerordentlichen) Kongresses der Deutschen der ehemaligen UdSSR vom 22. März 1992*, „Materialien zu Deutschlandfragen. Politiker und Wissenschaftler nehmen Stellung 1991/92”, herausgegeben von Dahm Christoph, Bonn 1993.
- 15) Stricker Gerd (red.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, Berlin 1997.
- 16) *Vertrag über gute Nachbarschaft, Partnerschaft und Zusammenarbeit zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken*, „Bulletin”, Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, Nr 133, 15.11.1990.

Źródła internetowe

- 17) *Info-Dienst Deutsche Aussiedler*, „Heft 116”, s. 8, <http://www.bmi.bund.de>.
- 18) *Всероссийская перепись населения 2010 года*. Том 14. „Сводные итоги”. <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=12>.
- 19) *Том 4. Национальный состав и владение языками, гражданство*. (в:) Доклады «Об итогах Всероссийской переписи населения 2010 года», Федеральная служба государственной статистики, 2010. http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-01.pdf.

The German Minority in Russia – Past and Present

Summary

The aim of this paper is to discuss history of the presence of German minority in Russia from the middle Ages to the early years of the 21st century. A considerable increase in immigration of the German people to Russia, in the second half of the eighteenth century was initiated by the incentives introduced by the Empress Catherine II. Furthermore, Russia's sudden territorial expansion acquired new supply of the labour force. This resulted in a significant increase in a number of the German minority in Russia. In the next part of this paper, the author presents an account of the history of the German minority during the Second World War and in the post-war period, in the Soviet Union. The author particularly emphasizes the attempts to recover the autonomy of the people residing by the Volga region in Russia, after the collapse of the USSR. He has also discussed the activities of the above mentioned minority in the framework of the cultural autonomy, after the failure of those attempts. Furthermore, the author highlights the existence of migration trends of the Russian Germans to the Federal Republic of Germany, and demographic changes within the framework of the German minority in Russia due to the escalation of migration process. This paper

is primarily based on well-researched German legal documents and data provided through demographics of the Russian censuses.

Keywords: Russian-Germans, Volga-Germans, Volga-Republic, German minority, migrations, resettlements, manifesto, Catherine II, cultural autonomy, the Immigration Act

Vokiečių tautinė mažuma Rusijoje – praeitis ir dabartis

Santrauka

Straipsnio tikslas – pateikti istorinę vokiečių buvimo Rusijoje nuo viduramžių iki pirmųjų XXI a. metų apžvalgą. Reikšmingu impulsu, kuris skatino migraciją iš vokiškųjų žemių į Rusiją buvo imperatorienės Jekaterinos II kvietimas antrojoje XVIII a. pusėje, susijęs su darbo jėgos trūkumu naujose teritorijose įgytose Rusijai vykdančią ekspansinę politiką. Dėl toliau tebevykusių migracijos procesų vokiečių mažumos skaičius Rusijoje didėjo. Toliau pranešime aptariamas šios mažumos likimas Antrojo pasaulinio karo metu ir TSRS pokario laikotarpiu. Ypatingas dėmesys skiriamas bandymams atkurti Pavolgio vokiečių autonomiją Rusijoje po TSRS žlugimo, o šioms bandymams nepasisekus – siekimams kurti kultūrinę autonomiją. Aptariami tai pat Rusijos vokiečių emigracijos į Vakarų Vokietiją tendencijos bei šios mažumos demografiniai pokyčiai Rusijoje. Rengiant straipsnį naudotasi pagrindinėmis vokiečių publikacijomis, kurios paremtos Vokietijos teisės aktais bei Rusijos demografijos duomenimis..

Raktažodžiai: Rusijos vokiečiai, Pavolgio vokiečiai, Pavolgio Respublika, vokiečių tautinė mažuma, migracijos, perkėlimas, manifestas, Jekaterina II, kultūrinė autonomija, imigracijos įstatymas

Mniejszość niemiecka w Rosji – przeszłość i terażniejszość

Streszczenie

Celem artykułu jest omówienie zarysu historii obecności niemieckiej w Rosji od czasów średniowiecza do pierwszych lat XXI wieku. Istotnym impulsem skłaniającym do imigracji z ziem niemieckich do Rosji były zachęty carycy Katarzyny II w drugiej połowie XVIII w., wynikające z zapotrzebowania na siłę roboczą w następstwie rosyjskiej ekspansji terytorialnej. W wyniku kolejnych procesów migracyjnych wzrastała liczebność mniejszości niemieckiej w Rosji. W dalszej części omówione zostały jej losy podczas drugiej wojny światowej oraz w okresie powojennym w ZSRR. Szczególny akcent położono na próby odzyskania autonomii nadwołżańskiej w Rosji po rozpadzie ZSRR, a po niepowodzeniu tych planów – działania w ramach autonomii kulturalnej. Omówiono także trendy migracyjne Niemców rosyjskich do RFN oraz zmiany demograficzne w ramach mniejszości niemieckiej w Rosji, jakie nastąpiły w wyniku migracji. W artykule wykorzystano głównie publikacje niemieckie, oparto się na niemieckich aktach prawnych oraz przytoczono dane demograficzne z rosyjskich spisów powszechnych.

Słowa kluczowe: Niemcy rosyjscy, Niemcy nadwołżańscy, Republika Nadwołżańska, mniejszość niemiecka, migracje, przesiedlenia, manifest, Katarzyna II, autonomia kulturalna, ustawa imigracyjna